

BORI IMRE TANULMÁNYAI A XIX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMRÓL¹

B E N C E E R I K A

Egy, a XIX. század második felében létrejött különös társadalomtörténeti szituáció és a vele párhuzamosan, illetve összefüggésben kibontakozó, e „fel-fordult világ”²-ra reflektáló irodalom képezi Bori Imrének a modern magyar irodalom kezdeteire irányuló vizsgálatai kiindulópontját. Az 1859–1865-ig terjedő – általa egységesként felfogott – korszak történetéről van szó. Hogy a magyar irodalomtörténet-írás szempontjából milyen fontos kérdéssről van szó, jelzi azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek köréje fonódnak, s amelyeknek az említett problematika képezi tárgyukat. Gondoljunk csak Horváth vonatkozó tételére, amelyek a korszakban fénykort jelölnek meg, egy folyamat csúcspontjára, de Németh G. Béla *Türelmetlen és késlekedő félszázad*³ című korszakmonográfiájának is lényegi kitétele, miszerint „1859–61-ben a magyar szellemi, különösen pedig az irodalmi és kritikai életben páratlan pezsgés jött létre”.⁴ Természetesen léteznek negatív előjelű bírálatai is (Szekfüé, Németh Lászlóé), de a hozzá fűződő polémia csak erősíti a jelenség fontosságáról szóló meggyőződésünket. Horváth nemzeti klasszicizmus korát érti e fejlődésszakasz alatt, de az Arany-jelenség központivá emelése folytán Szerb és Barta is egyfajta kiteljesedéssel, csúcsra jutással azonosítja a megjelölt néhány évet. Ugyanakkor a romantika és a realizmus értékteremtő ötvözete (az irodalmi népiesség) hatáskorszakát ismeri fel bennük Németh G. Béla. Ám a diszciplína elméletével és történetével foglalkozó szaktudomány⁵ megállapítása szerint, századunk utolsó néhány évtizedében csak Bori Imre volt képes új látásmóddal gazdagítani az irodalomtörténet eszköztárát. („Új szempontokkal gazdagította az irodalomkutatást, új fejezetet nyitott a magyar irodalomtörténetben, s megbolygatta az addig érvényes rendszert és műveket.”⁶)

Társadalomtörténeti értelemben az osztrák abszolutizmust felváltó neoabszolutizmus korszakáról van szó, az ún. Schmerling-éráról. Az időbeli egymásra következőknél azonban sokkal bonyolultabb szövevényel állunk szemben: a magyar társadalom regresszív és progresszív tendenciái egyáltalán nem különíthetők el egymástól. „A magyar történelmi paradoxonok sűrű, szinte mesebeli sötét erdejének a közepén találjuk magunk, ha a felmerülő s itt jelentkező kérdésekkel nézünk szembe”⁷ – állapítja meg Bori Imre. Az „új lehetőségek”⁸ és „elveszett illúziók”⁹ éveit jelentő fejlődésszakasz természetszerűleg teremt meg sajátos (és a kor bonyolult szövevényével összhangot mutató) irodalmi világlátását. Az irodalomtörténész „az új és modern világgal”¹⁰ való szembeállítás élményével azonosítja e jelenséget, s ezáltal új észrevétellel gyarapítja a Németh G. Béla által említett 1861. évi irodalmi fellendülésről szóló magyarázatokat. Míg Németh G. szociológiai, addig Bori inkább lélektani dimenzióit világítja meg a jelenségnek. Ennél még fontosabb és a XIX. századi magyar irodalom értelmezéseinek és értékeléseinek skáláját kibővítő momentum az, ahogy e jelenségekkel, illetve létrejöttük pillanatával azonosítja a modern magyar irodalom forrásvidékét, kezdeteit. A múlt század tehát ebben az értelmezésben a XX. század irodalmát életre hívó, megteremtő korszaka irodalmunknak.

A kijelölt „irodalmi-esztétikai határvonal”¹¹ jelenségeit vizsgáló Bori-tanulmányok – az összképhez szükségszerű, azt fontos momentumokkal kiegészítő más opusértelmezések mellett – négy összegező érvényű íróportrét állítanak elénk: Arany János, Jókai Mór, Madách Imre és Vajda János portréját. Olyan életművek ezek, amelyek a „születés”, a modern magyar irodalom megteremtődésének pillanatát jelzik, illetve velük azonosítható a teremtés gesztusa, folyamata.

Az Arany-portré. Arany az első modern magyar költő és az *Őszikék* az első modern magyar verseskötet. Az új világlátás-élmény és teljességigényű költői megvalósulása között azonban majd két évtized telt el. A közbeeső időszak az élmény elméleti szinten történő megalapozását és a kifejezéséhez szükséges nyelv megteremtésének éveit jelenti. Az „»új« üzenetének meghallója”¹² először 1860-ban, *Az örök zsidó* című költeményében ad hangot ez élménynek. Bori Imre a költemény létrejöttét „kivételes költői pillanat”¹³-nak nevezi, és Arany „költői modernségének prototípusát”¹⁴ regisztrálja benne. Ez a költői létértelmezés két szempontból mutat addig ismeretlen élményiséget: a *látszat és a valóság kettősségének* felismerésében és az *időérzékelés* szempontjából. „. . . az addig problémamentesnek hitt világ a látszat és a valóság egymástól gyorsan távolodó részeire hullott szét, oly módon, hogy az egyik csillogó, ám csalóka fényeit, a másik riasztó meztelenségét mutatta”¹⁵ – állapítja meg a kérdésről az irodalomtörténész. Arany időélményéről pedig a következőket

olvashatjuk rendszerezésében: „Az Ady Endre emlegette »perc-emberek« körvonalazódnak ebben a versben először ilyen felfogás nyomán a modern magyar irodalomban.”¹⁶ Értelmezése szerint határozott fejlődési ív vezet az 1860-ban keletkezett vers ember-képe („Ködfátyol-kép az emberek . . .”¹⁷) és az 1877-es *A lepke* című „szép világ”- és „köd-lepel”-képzetet¹⁸ azonosító költeményéig. Időközben *Zrínyi és Tasso* című székfoglalójában számol le a romantikus-népies költészetfelfogással és a *Vojtiná . . .*-ban tesz vallomást a valóságlátás dilemmáiról („a valót fel kell cserélni az igazzal”¹⁹). Bori Imre idézi Babits Mihály²⁰ véleményét, aki szerint Arany „a személyesség és individuális hitelesség”²¹ követelményének felállításával hat évvel megelőzte Taine²² nézeteit. „Az irodalmi »modern« gondolat megszületett tehát, a kor társadalmi valóságának ellentmondásai azonban útját állták kibontakozásának, térhódításának, ilyen módon kérdéseinek erőteljes felvetését is elodázták, mind a magyar irodalom egészében, mind Arany János életművében”²³ – olvashatjuk összegezését az adott korszakról. Az általa is idézett és hivatkozási alapként kezelt Barta-értelmezés²⁴ hasonló megállapítást tesz a költő e korszakát illetően, amikor a dimenzióélmény spontaneitását a nemzeti feladatra váltó költő kudarcairól számol be.

A hatvanas évek első felének korszakalkotó teljesítménye a *Buda halála* (1863), nemcsak Arany életművében, hanem a modern magyar irodalom egészében is mérföldkő, amelyben a mítosz és balladaiság²⁵ újszerű értelmezése jegyében, egy új és modern világlátás kifejezésére alkalmas nyelv megteremtésére tesz a költő sikeres kísérletet. Bori Imre értékelése szerint nemcsak a szimbolista költészet, de a szecessziós festészet is a maga képi-esztétikai világára ismerhet Arany értelmezett művében. „Artisztikus vonásaira kell tehát főképpen figyelni, ezek között pedig nem csupán a művészi archaizálásra vallók vannak . . . hanem a XIX. század második felének költészeti ízlését előlegezők és megfogalmazók is, az impresszionizmusig és a szecesszióig.”²⁶ A parnasszista leírások szöveghelyeit, az erotikus felhang jelentkezését, a csodaszarvas-betét zenei és pikturális elemeit említi itt többek között az irodalomtörténész.

Az Őszikék a vizsgált értelmezés vezérelve (*a modern világlátás költői megvalósításának jelenségei*) értelmében annak a költői pillanatnak a teljesebb igényű művészi kifejtése, amely *Az örök zsidó*ban nyer először formát. Ide, a „kapcsos könyvbe”²⁷, azonban már „hangkörükben más”²⁸ költemények kerülnek. Ez a „más hangkör” Bori Imre szerint fordulatot visz a XIX. századi magyar költészetbe: „Ebben pedig, ki nem mondottan ugyan, adva van a más költői cél is: a művészi tökély elérése. Az artisztikus elemek felülkerekedése, a formakultusz, amely kíséri, jól megfigyelhetők az *Őszikék* darabjaiban.”²⁹ Az e korszakban keletkezett balladák a parnasszista költészetideál remekei,

ami a „végső pontosság és végső ragyogás”³⁰ jelenségében, a szimbolistákra jellemző folklorista törekvésekben és a középkori szellemhez való vonzódás élményében mutatkozik meg. Ugyancsak az új élmény és hangkör jelei figyelhetők meg a „»kapcsos könyv« kis univerzumának központját”³¹ képező „pesti képek”³²-ben. A vizsgált irodalomtörténet a magyar nagyvárosi költészet út-törő vállalkozásait azonosítja e jelenségekben. A nosztalgia és az étellel való számvetés élményvilága kapcsolódik ehhez a jelenséghöz: az első mint jellegzetesen városi életérzés, a második pedig személyes, önéletrajzi motívum; *A tölgyek alatt*, a *Vándor cipő*, a *Tamburás öregúr*, az *Epilógus*, a *Mindvégig* jelentik költői letéteményeit. A „testi-lelki önarckép”³³-nek, a léthelyzettel való számotvetésnek olyan költői megvalósulásai ezek, amelyek az „új dal”³⁴ problematikájával ötvöződve a XX. századi szimbolista költészeteszmény XIX. századi megvalósulásai. A XX. század költészete hitelesítette, mondja róla Bori Imre.

Jókai Mór. Az író életművének értelmezését és irodalomtörténeti helyének kijelölését Bori – az Arany-, illetve a Vajda-jelenséghez hasonlóan – a kezdet és a kiteljesedés közötti folyamat áttekintése révén végzi el, tehát Jókai életművében is kijelöl egy olyan korszakot, amely az „új korszak”³⁵, illetve az „új kezdetek és kezdeményezések”³⁶ jellegével bír, s amelynek létezik egy egész évtizeddel (vagy évtizedekkel) későbbi végpontja, lezárása. Az irodalomtörténész által vizsgált életmű keretein belül az „út- és újkeresés”³⁷ az 1859 és ’69 közötti időszakot jelenti, *Az elátkozott család*, a *Szegény gazdagok*, *Az új földesúr*, a *Politikai divatok*, a *Felfordult világ*, a *Mire megvénülünk* és a *Szerelem bolondjai* képezik egy-egy szövegdokumentumát. A személyességről árulkodó hang felbukkanása és a nemességről alkotott felfogásának revíziója mellett, mindenekelőtt az „irracionális determináltság”³⁸ jelenségével, illetve az *identitásválság*³⁹ problémakörének felbukkanásával gazdagodik regényírása. Ezek, a korszak egész irodalmára jellemző új világnépbeli vonások, amelyekről az Arany-líra kapcsán is értekezik Bori Imre, Jókainál a naplóforma alkalmazásával, folklorisztikus elemek felhasználásával, impresszionisztikus előadásmóddal kerül szinkronba. A korszak központi regényeként a *Mire megvénülünk*ket jelöli meg az irodalomtörténész, amelyben „minden romantikus még . . . , de az elgondolás már a naturalizmusba látszik fordulni, a patológus szükségyszerűségnek, az »apa vére baljóslatának« a diadalával”.⁴⁰ A következő, több évtizedes, más világlátású korszak Jókai regényírásában erre, a hatvanas években megteremtett, újszerű világnépre alapozódnak, ezt (a polgári létezés lehetőségeinek kérdései, új hőseszmény, új szerelem- és korkép) teljesítik ki. Ha az előző korszak összegező érvényű regénye a *Mire megvénülünk*, e korszaké a *Tengerszemű hölgy*, amelyben *Az arany ember* Tímeájától kezdődően érlelődő új, a szépség ellentétébe forduló Medúza-nő-arc, a hideg szépség nőideálja

nyer formát. Bori szerint Jókai szinte a korabeli európai ízléssel és ideálokkal teremt szintézist regényében. Összegezése szerint: „A pályaszakas kezdetén a társadalmi erkölcs problémája állt figyelme előtérben, a századvégen a magánélet összekuszálódott szálai válnak regényének fontos tényezőivé. Ekkor már a »felfordult világnak« az a sejtelme, amely az 1860-as években hírt adott magáról, a tótágast álló világ képeként valósággá vált.”⁴¹

Az ember tragédiája: a szimbolizmus ősforrása. A drámai költemény – a vizsgált értelmezés tanúsága szerint – a szimbolista magyar lírai első nemzedékre gyakorolt rendkívüli hatást: a szimbolista „gondolkodás”⁴² alapjait rakta le. Nem véletlen, hogy számos, Arany gondolatvilágával, annak korszerűségével összecsengő jelenség mutatható ki benne, hiszen Arany és Madách a modern magyar irodalom előképteremtő korszakának és törekvéseinek egyenrangú letéteményesei. Bori Imre a mű központi, szituációteremtő élményköreként az édenvesztés, az Éden-élmény jelenségét jelöli meg, és három szintjét különíti el: az Éden elvesztésének tényére való ráeszmélést, világtörténelmi szintre helyeződését, illetve a visszaszerzés lehetőségének a felismerését. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy Madách műve az Éden-élmény egy korszerűbb változatát teremt meg, hisz nemcsak konstituálódásának, hanem devalválódásának folyamatát is tükrözi. Ilyen értelemben a *Tragédia* londoni színe központi jellegű, az „új idők” és „új eszmények”⁴³ határai-korlátai körvonalazódnak. Bori ezt a szintet tekinti a romantika stíluseszmenyével való leszámolás terének is.

Vajda János. Bori Imre koncepciójának elvi jellegű bevezetőjében (*Előjáték*) Vajda János életművére – Arany, Jókai és Madách művei mellett – mint a modern irodalmat megalapozó jelenségre irányul fény. Az új irodalom szellemiségének szemléleti körvonalazódását Vajda röpirataiban és cikkeiben (*Önbírálat, Polgárosodás, Irányeszmék*) mutatja ki. Különösen fontosak Vajdának a polgári világrend megteremtésére vonatkozó gondolatai, hisz itt azokról a nemesi értékrend leszámolására irányuló törekvésekről van szó, amelyekről Németh G. Béla is mint a modern magyar irodalom létrejöttének szociológiai feltételeiről beszél monográfiájában. Vajda a hazafias nemesi költészeteszmény helyett az „európai humanitás”⁴⁴ és az „emberi nézőpont”⁴⁵ szerepét hangsúlyozza. Bori három pontban összegezi Vajda eszmei irányultságának jelenségeit:

1. az „emberi nézőpont” követelménye (az európai törekvésekkel való szintézisteremtés fontosságának hangsúlyozása, „a nemzet fölé helyezett emberiség eszméje”⁴⁶)

2. az újítás gondolatának előtérbe állítását (a népies-nemzeti irodalom polgárosultabb, modernebb tendenciákkal szembeni háttérbe szorítása, az „emberiségi irodalom”⁴⁷ eszménye)

3. „a látszat és a valóság kettősségével kapcsolatban a valóságra való hivatkozás” („a hazafiság gondolkodást a látszatjelenségek közé sorolja”)⁴⁸

Összegezés. Miként azt más kontextusban már említettük, a magyar irodalomtörténet-írás revízióját tudománytörténeti szükségszerűségnek tekintő jelen kori kutatások az utolsó két évtized szintetizáló szándékai között egyedül Bori Imre koncepciójában fedezték fel a „transzcendáló-szubsztancialista fejlődéselv”⁴⁹, illetve a „poétikai alkotásmodellek”⁵⁰ egymásutánjáról alkotott nézetek meghaladásának tettét, a szövegelvű vizsgálati módszer meghatározottságát.

Koncepciójának lényegi mozzanatait a következőképp összegezhetjük:

1. Irodalomtörténeti szintézisének vezérelve „az irodalmat dinamikus folyamatként néző szemlélet”.⁵¹ Ennek értelmében a XIX. századi magyar irodalom a XX. század jelenségeitől elválaszthatatlan folyamat része, méghozzá azoknak előképe, forrásvidéke. Bár az irodalomtörténész nem hozott létre, pontosabban nem jelentetett meg összefoglaló magyar irodalomtörténetet, rá is vonatkoztatható Babitsra tett megállapításunk, miszerint munkásságának szövegszerű dokumentumai egy virtuális irodalomtörténeti szintézis darabjait jelentik.

2. Nem hiányzik munkásságából az elméleti alapvetés, a szemléleti megalapozás szándéka sem. A Krudy-effektusról⁵² szóló tanulmányaiban az irodalmi szövegtér új lehetőségeit teremti meg.

3. A XIX. századi magyar irodalom e szemlélet szerint a modern magyar irodalom bölcsőhelye, a modern magyar irodalmat létrehozó század. Ennek értelmében három lényeges korszakot emel ki a század folyamatából. Az 1859–65-ig a „kezdetek”⁵³ szakasza tart, amely szakaszban az új irodalom létrejöttének első jelei mutatkoznak. A „folytatás”⁵⁴ a század '70-es éveit öleli fel, míg a magyar szimbolizmus első szakasza is a XIX. század második felében bontakozik ki.

4. A XIX. század második feléből négy olyan életművet emel ki és tart górcső alá, amelyek átfogó jelentőségűek a modern magyar irodalom kialakulásának mindhárom korai szakaszában, tehát nemcsak egy fejlődési fázis megteremtésében fontos munkásságuk. Ezek: Arany János, Jókai Mór, Vajda János és Madách Imre. Bori Imre a magyar irodalomtörténet korszerű Jókai-képet teremti meg.

JEGYZETEK

- ¹ Elemzésünk homlokterében Bori Imre *A magyar irodalom modern irányai I.* (1985) című kötete állt, de a szerző *A magyar irodalom modern irányai II.* (1989), *Fridolin és testvérei* (1976), *Varázslók és mákvirágok* (1979) és *Prózatörténeti tanulmányok* (1993) című köteteinek vonatkozó tanulmányai is vizsgálat alá kerültek.
- ² Bori Imre idézi Somogyi Évát. In: *A magyar irodalom modern irányai I.* Az új lehetőségek évtizede. 14. p.
- ³ Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971
- ⁴ Németh G. Béla i. m., 7. p.
- ⁵ Vö. *Az irodalomtörténet átértelmezésének kérdései v. a Rónay László erkölcstörténete* című fejezettel
- ⁶ Idézet a recenziási véleményből [Szelei István], Bori Imre i. m. (fülszöveg)
- ⁷ *Az új lehetőségek évtizede*, i. h., 12. p.
- ⁸ 14. p.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ I. m., *Előjáték*, 17. p.
- ¹¹ 16. p.
- ¹² cím, 26. p.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ 27. p.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ 29. p.
- ²⁰ Babits Mihály: Petőfi és Arany. In: *Írás és olvasás.* Athenaeum, Bp., é. n., 53. p.
- ²¹ Uo., Bori Imre i. m., 28. p.
- ²² 1867-ben jelent meg a Taine-tanulmány (*Del' Ideal dans l'Art*)
- ²³ Bori i. m., 33. p.
- ²⁴ Vö. 25–27. ill. a Barta János Arany-képe című alfejezetet
- ²⁵ Bori Imre: *A mítosz televénye és virága*, i. h., 45. p.
- ²⁶ 49. p.
- ²⁷ Bori kiemelése idézőjellel
- ²⁸ Utalás Arany *Mindvégig* című költeményére. 94. p.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ 95. p.
- ³¹ 98. p.
- ³² Uo.
- ³³ 100. p.

- 34 Bori idézőjeles kiemelése, uo.
35 cím, 70. p.
36 Uo.
37 Uo.
38 72. p.
39 73. p.
40 77. p.
41 119. p.
42 53. p.
43 68. p.
44 17–19. p.
45 Uo.
46 Uo.
47 Uo.
48 19. p.
49 Kulcsár Szabó Ernő: Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről. In: *Az új kritika dilemmái*. Balassi, Bp., 1994, 95. p.
50 Uo.
51 In: Gerold László: Új Jókai-kép. Bori Imre tanulmányai Jókairól. In: *Meglelt örökség*. Forum, Újvidék, 1994, 163. p.
52 Bori Imre: Krúdy Gyula „nagy évtizede”. In: *Fridolin és testvérei*. Forum, Újvidék, 1976, 66–334. p.
53 Fejezetcímek, amelyek irodalomtörténeti szakaszokat jelölnek.
54 Ua.



Hid-est az Újvidéki Színházban (1992)